

REVIEWS

doi: 10.1344/Svmma2016.7.15

PATZOLD, Steffen, 2013. *Ich und Karl der Große: Das Leben des Höflings Einhard*, Stuttgart: Klett-Cota.

In 2014, the year of the death of Charlemagne (*Karlsjahr*) was commemorated throughout Germany (Ingelheim, Aachen, etc.). Thus, a number of books related to the Emperor were published in 2013. To a certain extent, the easiest way to honour a historical figure is through a biography and, accordingly, several authors published biographies of the medieval king par excellence taking advantage of this centennial. Among these pages, a book stands out for its originality, and that is the reason behind this review. Steffen Patzold, instead of writing a biography of the King, published a biography of his biographer: Einhard. Currently, Einhard is known for little more than being the author of Charlemagne's biography, the *Vita Karoli Magni*. In his prologue, Patzold provides us with a first clue as to why this figure could be interesting beyond his biographical production. He even admits that were he to have a coffee with someone in Charlemagne's court, he wouldn't choose the King, but Einhard.

This poses the question, 'who was Einhard?' He was a freeman of humble origins, short, and probably considered unfit to become a warrior; thus, his parents sent him to be raised at the monastery of Fulda. He didn't become a monk though, but an erudite lay man who made a career in Charlemagne's court and ended up not only as one of Charlemagne's most esteemed counsellors, but also as counsellor to Louis the Pious. "The life of the courtier Einhard," as the second part of the book's title puts it, perfectly describes the contents of this work. He was a courtier at the centre of power who, surrounded by the magnates of the Empire and through his own political adaptability managed to survive times of crisis, such as the purges and changes after Charlemagne's death in 814 and, as a counsellor to Louis the Pious, the fights for power that took place between 830 and 840, when both Einhard and the King passed away.

Writing the life's account of an early medieval figure might seem a surprising aim for, as is well known, the documentation is fairly scant, to the point where we might question whether it is even possible to write the biography of someone who lived between the eighth and the ninth centuries; and therein lies one of the merits of this book. Patzold compiles all the sources, no matter how modest, and combines the explanation of political events with courtly sources and so to speak Einhard's private documents (letters, books, etc.). In this way he creates a mosaic that slowly lets us grasp his figure. The gaps are carefully filled in and the author lets readers into his thoughts and decisions.

Following the prologue, the book starts with Einhard's origins and youth, which presents more questions than answers, showing the dearth of extant evidence (Chap. *Nativitas atque infantia* – Vom Maingau nach Aachen, pp. 21-66). However, this chapter provides an important basis to understand Einhard. In these sources, the author sees Einhard as a man of humble origin and not a member of an influent family. His career was thus based on a merit that was starting to become more relevant in this period of changes: his education.

From Fulda, Einhard moved to Aachen and the lively Carolingian court (Chap. *Negotium* – Als Ratgeber bei Hof, pp. 67-117). Here the author succeeds in making readers feel as spies at the centre of power for, in order to explain the motivations and emotions of his character, Patzold needs to delve into courtly dynamics. He therefore clarifies many issues that are usually avoided or seem not to be relevant. The daily life at the court helps him fill in documentary gaps, obtain new data, and theorize how Einhard was able to survive there for so long despite his origins. Other sources, for example, the *Translatio* of Marcellinus and Peter from Rome to Michelstadt (Chap. *Sanctorum amator* – Marcellinus und Petrus, pp.129-231) allow us to approach the Einhard's religiosity. Along with his extant private letters and Patzold's explanations on the practices of the period, these sources provide a vivid image of the struggle for salvation of an individual of the time. For instance, the letters show the pain Einhard expresses after the death of his beloved wife Emma and his doubts about the religious practice of his own time.

Another merit of the present work is that this approach allows the author to contextualize the *Vita Karoli*. Taking into account the circumstances of Einhard's life helps the author to put together a coherent explanation of why he wrote the biography, and even to propose another date for its composition: the spring of the year 829. The *Vita* is a monument to Einhard's eloquence where he explicitly left aside the political issues of the moment. Lupus, a young monk from Fulda and Einhard's contemporary, already understood that the courtier was presenting himself in the style of Cicero, as an erudite man of the lower class. As Patzold says (p. 295): "My Einhard did not write a source for twenty-first-century historians. He wrote a highly political and very personal text that was meant to help him leave the court and live with his saints in Mulinheim at a time of conflict, and yet, at the same time, to stay informed and solicitous as a learned man and an expert: a second Cicero."

In the last years of his life, Einhard lived in Mulinheim, but did not retire. Not only did he write the famous biography, but he also communicated with the powerful of the kingdom and continued to be a counsellor to those who requested it (Chap. *Otium* - Die Jahre in Mulinheim, pp. 233-284). He would still prove his political skills for the last time in the dynastic struggles that ensued.

The present book is a daring work because of the way in which the author treats the materials. He clarifies when he is putting forward hypotheses and lets readers participate in his search. Thus, this book, written with scientific rigour but with a personal language and in the manner of historical novels, is easy to read and makes us long for more works of its kind. Another detail that makes it special is the author's approach to the historical character. In the epilogue (Chap. *Super astra* – Epilog, pp. 285-304), the book culminates in Patzold's confession (p. 287): "Can I do this? Can I get into Einhard's mind? Can I try to grasp his ideas and thought? Can I dare to know his conviction, interests, and motivations? Can I let him fear, love, mourn, doubt, and resent? Can I, a twenty-first-century historian, recount the life of one of Charlemagne's contemporaries in this way?"

As the documentation does not allow him to reconstruct a life in its totality, Patzold makes it clear that to write this book he had to create "his own Einhard." The materials from the eighth and ninth centuries would not tell us anything were it not for the intervention of the historian. Although it seems a triviality, this conclusion invites readers to question the way in which the author has interpreted the sources. They can think of many questions that remain unanswered and this is where the weight of the limited documentary basis is evident. Although the book is written in a very fluid style, the content sometimes presents a certain degree of repetition.

The hundred pages that complement the text are the final notes, the bibliographical references and the glossary. Placing these at the end allows for a more fluid reading. The fifteen illustrations round up the volume, complementing the text and contributing to its better understanding.

In short, we have before us a book aimed at both the general and the academic public that stands out due to its conception and that provides us with the perspective of a protagonist of the Carolingian court. In retrospect, Walafrid Strabo (p. 291) in the prologue to the *Vita Karoli* claimed that it was a miracle that Einhard was able to protect himself through all the "disorders within the community of the Franks." After reading this biography, we cannot help but think the same thing.

CORNEL-PETER RODENBUSCH

BONALES, Jacinto, BAILAC, Miquel, 2015. *Els camins històrics del Pallars Jussà, Tremp: Garsineu edicions.*

The study of road networks in Europe has progressed much lately; we can mention, for instance, some studies carried out in England (P. Hindle) and especially in France (M. Watteaux, S. Robert, and N. Verdier). This book, written by J. Bonales and M. Bailac, is an important contribution to the methodological innovations that have been made throughout Europe in recent years. It is a

work that, despite studying the evolution of the road network in Pallars Jussà, has not only a local interest but also a general scope due to its methodology. Beyond the desire to reconstruct the history of the hundreds of roads studied, what stands out in this work is the attempt to understand their characteristics and to see why each of them has endured or disappeared over the centuries. The work is made up of three parts. The first one, entitled “Questions de mètode” [Methodological Remarks], a second part focused on “Els camins històrics” [Historic Roads], and finally the third one devoted to describe the changes that have occurred since the eighteenth century, with the construction of roads and country tracks for wheeled vehicles. We will focus on the first two parts. The first one refers to the works on Antiquity and the Middle Ages and also to the importance of knowing the cartography for the period between the seventeenth and the twentieth centuries for the reconstruction of the road network of the last millennium. The authors distinguish three major types when approaching medieval and early modern roads. First, they study the major roadways by analysing in detail ten roads. In all cases they include a detailed map of the outline of each road. In another chapter of the second part they describe and study regional roads—fourteen—and the roads that communicated Pallars Jussà with the neighbouring regions—thirteen. Finally, also in this second part, there is a shorter chapter dedicated to local roads, both *camins rals* [public or royal roads] and country roads.

It is worth emphasizing at least two aspects of the present book: the sources used, and the close link established between roads and economy, demography, and social relations over the centuries. As for the sources, the authors have widely surveyed the extant written documents preserved in numerous archives (Pallars Jussà Regional Archive, ACA, ENDESA archive, etc.), and have also conducted a systematic analysis of historical cartography, fieldwork, and several interviews. However, as they admit, the main sources are the aerial photographs taken in 1956, the IGN records of 1929 and the cadastral plans of 1959. Bonales and Bailac comment, “the centre of the project is the study of roads in relation to inhabited areas and to the morphological and social organization of the territory” (p. 5).

One of the most striking aspects of this volume is the attempt to interpret the density of roads in the various regions of Pallars Jussà (as the map of the whole region on page 154 shows). Sometimes the causes of the gaps, of the existence of areas with few extant roads, could be the depopulation at the end of the Middle Ages and the beginning of the Early Modern Period (for example in the case of Arbul, Gramuntill, and the abandoned village of Sant Bartomeu). In these same places it may even be surprising that any roads are extant at all, which, as the authors suggest, must be related to “jurisdiction and economic uses” (p. 164). At times, the shape of municipal territories and their use could greatly affect the distribution and orientation of the road network. As Bonales and Bailac maintain, in order to explain the lack of westward roads on the north slope of the Montsec it must be borne in mind that “although they currently belong to the same municipalities, historically each town forbade the entry of outsiders to their mountain, unless they had the right of use” (p. 167).

In sum, it is remarked that a dense road network stretched across Pallars Jussà at least since the Middle Ages. All of these roads were public, although in the medieval and modern centuries some places charged road tolls or river tolls. It can be concluded that the basic road network had already consolidated in the eleventh century, maintaining in part the legacy of Roman times. This ancient and medieval network was joined by the new network of roads and tracks for wheeled vehicles. As we have said, the last chapter is devoted to the study of the six state highways built between 1781 and 1936, and includes all the difficulties that had to be overcome until these could be used. Some ‘lost’ roads, which were planned but never made, are also described. A long section at the end of the book refers to contemporary country roads. Twenty-eight different roads are studied in detail, mentioning all the efforts that had to be made so that they were functional. In the conclusions, the authors lament the number of roads now lost due to several different circumstances. In light of this, as they claim, “their future [of extant historic roads] depends on public awareness and their revaluation as cultural heritage” (p. 289). To save them means to preserve a cultural legacy that reflects the lasting relationship established between human beings and the environment where they have lived over the last centuries.

JORDI BOLÒS

JUNCOSA Bonet, Eduard, 2015. *Estructura y dinámicas de poder en el señorío de Tarragona. Creación y evolución de un dominio compartido (ca. 1118-1462)*, Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Científicas-Institució Milà i Fontanals

In this monograph E. Juncosa publishes a part of the doctoral thesis he presented at the Universidad Complutense in Madrid in 2014. This is a case study, but obviously goes beyond following the evolution of the government institutions of the city of Tarragona in the long period between the beginning of the twelfth century and the outbreak of the Catalan Civil War of the fifteenth century. His research draws on the advances made by European medievalism in recent decades thanks to the “new” political history and on recent trends in urban history. Thus, the formal analysis of institutions is not an objective in itself, but a way to investigate the relationships and dynamics of power in a late medieval seigneurie.

Tarragona constitutes an undoubtedly privileged observatory for this purpose. In the first place, as we know, it has a sufficiently solid local historiographical base with repertoires and compilations of editions of documents from both the archiepiscopal and the municipal archives (among them we find tools such as *Tarragona cristiana* by E. Morera and the transcriptions of the books of records of the fourteenth-century city council), as well as research works on the late medieval and modern period, such as those by F. Cortiella and J.M. Recasens. However, as the author claims, it was necessary to reread many sources and rescue a lot of unpublished documentation, and to complement it with that from other archives such as the Archive of the Crown of Aragon.

This task is evident in the textual quotations that can be found throughout the volume and densify the critical apparatus.

Be that as it may, the case of the city of Tarragona is especially significant because of the peculiarity that since the twelfth century and for centuries it was submitted to the double lordship of the king of Aragon and the archbishop. Therefore, the work focuses on the period between 1118 and 1462. The former was the crucial date in which the definitive project for the ecclesiastical restoration of the old metropolitan capital was set up in joint agreements between Count Ramon Berenguer III and Bishop Oleguer Bonastruga, and the latter, 1462, marked the moment when the city was able to temporarily emancipate itself from both authorities with the outbreak of the Catalan Civil War.

Thus, the author analyses the formation and development of this mixed jurisdiction during the aforementioned period. He starts with the project of Christian occupation of Tarragona and the Camp de Tarragona and the process of crystallization of the co-lordship during the second half of the twelfth century, at which time the king and the archbishop came to be considered co-lords with undivided shares. After addressing the 'constituent phase' of the seigneurie of Tarragona, an entire chapter is devoted to investigating the population and the territorial organization of the *vegueria* of Tarragona and the Camp de Tarragona, with several exercises in historical demography. The first part of the monograph concludes with the reconstruction of the first expressions of an incipient local government, dating from the 1230s. These were obviously built against the backdrop of government institutions derived from the two authorities that held lordship over the city and had parallel delegations made up of the respective *veguers* and mayors and their courts.

Once this context is outlined, Juncosa describes the structures of citizen representation from a synchronic point of view, therefore he does not specifically deal with the whole set of changes that most likely occurred during the period of analysis. Particular attention is paid to the attributions of the council as depositary of the general power of the community and, at the same time, the platform of access to the main magistracies: that of *cònsul*, or member of the executive body, and others that are more summarily presented, such as the *mostassaf* and the *clavari*. Some readers may be surprised by the apparent distance of the council of Tarragona from the fiscal and financial system articulated around the city since the mid-fourteenth century and shown in other studies.

In any case, it is not here that the main research efforts and goals are focused, but rather on the particular dynamics generated by the long-lasting jurisdictional conflict between the monarchy and the archiepiscopal power. The first expressions of this conflict examined are the rituals of access to the seigneurie and of entrance of the respective authorities in the capital. This analysis is complemented by a detailed study of a phenomenon that has also recently captured the interest of historians in much of Western Europe: the access to the status of citizen. The contributions in the present volume concur with those of recent investigations on the case of the city of Barcelona,

and are also preceded by other works on the mechanisms of attraction of neighbours in relation to several Catalan villages and even the same Camp de Tarragona (such as Valls).

Finally, the marrow of the volume follows in detail the evolution of municipal elections from the mid-fourteenth century to the 1470s. A particularly tumultuous period took place between the end of the reign of Pere IV of Aragon, called the Cerimonious, and the beginnings of his son and successor Joan I's rule. At this point the disputes between the two lords of the city, that is, monarchs and archbishops—about issues that sometimes transcended the strict local arena—generated constant tensions, riots, and even violent conflicts, to the extent that two leagues or factions were formed, with the king's supporters on one side (the “ciutadans” or citizens) and the supporters of the archiepiscopal power on the other (the “querellants” or complainants). This polarization led to an institutionalized confrontation that broke out again intensely in the central decades of the fourteenth century and remained latent during the modern era. In this context, various reforms of the government regime were tried out, especially new electoral mechanisms, which in turn granted considerable autonomy to the political community of Tarragona; at least in part, until the implantation of the sortition system in 1476.

In short, the work of E. Juncosa is a reference for the furthering of the knowledge on late medieval Catalan cities from new perspectives. The dynamics described for Tarragona may be compared with other cases in the Principality of Catalonia, the Crown of Aragon, and other Hispanic and European territories, provided that historiography advances much more in the systematic and comparative study of local institutions of relevant towns. The materials included in the present monograph suggest the possibility of identifying the protagonists of the described conflicts, for instance by means of a prosopographic study, to obtain new keys of interpretation. As the author points out, the aforementioned method can also serve to test the dominant hypothesis of the process of oligarchization of fifteenth-century Catalan municipalities.

ALBERT REIXACH SALA

PIÑOL ALABART, Daniel, 2015. *La Auctoritas del notario en la sociedad medieval: nominación y prácticas*, Barcelona: Trialba

If God is the *auctor* par excellence in the medieval context, for he is able to provide each human action with an absolute value, and therefore to sanction it and perfect it, the actions of the pope and the emperor, representatives of the highest spiritual and political auctoritas here on earth are also linked to him.

This definition introduces us into the notarial sphere. In fact, in the Middle Ages, the right to grant the title of *notarius* was one of the privileges reserved to the only two authorities that could boast

the status of source of law, that is, the papacy and the empire. This, however, did not prevent these two powers from delegating such faculties to entities of various kinds, such as feudal lords, bishops, ecclesiastical institutions or simple abbots and parish priests. Thus, aspiring notaries and the different *potestas* ended up competing for this right.

On this basis, anyone facing the study of medieval notariate in the Iberian Peninsula and the overseas territories governed by the Crown of Aragon has now a very solid starting point in a valuable tool, the book *La 'Auctoritas' del notario en la sociedad medieval: nominación y prácticas*. This work on the Crowns of Castile and Aragon deals with the dynamics between the *auctoritas publica*, which appointed notaries, and the activities of these professionals of writing in the performance of their functions in a fairly comprehensive manner.

The contributions that make up this volume are the result of a meeting held at the Universitat de Lleida (June 2013), on the occasion of the “III International Medieval Meeting Lleida”, during which various scholars dissected the notion of *auctoritas notariae*, in relation to:

- The Iberian geographic area
- The use of writing and the notarial practice
- The diverse *potestas* that took part in the control of the access to the notarial position and its appointment

Among the several essays, the work of Daniel Piñol Alabart (University of Barcelona) stands out for its historiographical completeness. The author analyses the growth and development of the notarial profession in the territories of the Crown of Aragon on a thorough bibliographic and documentary basis, showing his expertise in the medieval legislative sources in force in the different kingdoms of the Crown. The study of different sources, both legislative and documentary, suggests that the notarial institution developed at the same pace in the various territories ruled the king of Aragon, but with different features that depended on the specific characteristics of each kingdom. The regulation of said institution was promoted by the monarch and enjoyed varying degrees of success depending on the antiquity of his dominion over the different territories. Thus, whereas in Catalonia the notary public traditionally referred to a variety of powers whose scopes were not fully defined but which recognized the monarch's superior *auctoritas*, in Valencia and Mallorca the sovereign managed to regularize this institution without much difficulty, directly leaning on the *ius commune*. Beyond the differences between the various kingdoms, it appears that the Crown had a unique interest in submitting every aspect of notarial activity to its own authority.

The contributions that follow illustrate the situation of notaries within the different realities of the Iberian kingdoms.

In ambito catalano, Elena Cantarell (Universidad de Barcelona) porta a conoscenza il caso particolare della notaria rurale di Cubells, un piccolo centro della provincia di Lleida. Attraverso un'analisi chiara e concisa, illustra, anche con l'ausilio di tavole e grafici, il funzionamento del notariato in una piccola comunità dell'entroterra e tutte le dinamiche di potere che gli ruotano attorno. Risultano emblematici alcuni dati, tra cui la nomina dell'unico notaio in mano alla parrocchia o più probabilmente al vescovo di Urgell, l'esercizio diretto o indiretto dell'ufficio notariale con la facoltà di delegare le funzioni a terzi o incluso subappaltare l'intera notaria.

Diego Belmonte Fernández (Universidad de Sevilla), analizzando diversi libri amministrativi della Cattedrale di Siviglia indaga quale fu l'apporto dato dai notai alla validazione dei documenti amministrativo-economici e se, durante la loro redazione, intervenisse o meno l'*auctoritas* di cui erano rivestiti. Nonostante il numero limitato delle fonti studiate, l'autore arriva alla conclusione che la maggior parte di queste non vengono sottoscritte dai notai, ma direttamente dai canonici o dal segretario degli atti capitolari. Ne consegue che in questo caso il lavoro svolto dai primi fosse dovuto unicamente alle loro conoscenze e competenze in campo scritturale amministrativo.

L'analisi effettuata da Javier Enrique Jiménez López de Eguileta (Universidad de Sevilla) si focalizza sulla duplicità dell'*auctoritas* (civile ed ecclesiastica) rivestita da un notaio chiamato a redigere una sentenza ecclesiastica all'interno del vicariato di Jerez, dipendente dall'arcivesovo savigliano. L'analisi delle origini del vicariato, del suo sviluppo e della sua composizione interna, così come della fonte documentale presa in esame, chiariscono che il notaio che sottoscrive l'atto lo fa perché investito dell'autorità arcivescovile.

Il problema di una duplice *auctoritas* si ripresenta nel caso castigliano riportato da Olaya Rodríguez Fueyo (Universidad de Oviedo). Partendo dall'analisi di due interessanti documenti degli inizi del XIV secolo, l'autrice mette in luce le problematiche relative ad alcuni notai che, nominati dal monarca, attuavano sotto il mandato del vescovo per questioni di tipo ecclesiastico. Le fonti giuridiche, così come i due documenti, consentono di addentrarci nelle norme che regolavano l'accesso al notariato e di capire che questo meccanismo non sempre corrispondeva a quanto richiesto dal punto di vista teorico.

Néstor Vigil Montes (Universidad de Oviedo) illustra quali fossero nel medioevo le modalità di acceso, nonché le funzioni e le competenze, di quei notai, che erano nominati dall'erede al trono, il principe delle Asturie. Dopo aver analizzato il contesto storico del principato, l'autore sottolinea che il passaggio di competenze attuato dal monarca in favore del suo erede, tra cui appunto la facoltà di conferire il titolo di notaio, segna la nascita di una nuova entità politica di tipo signorile, mediante una nuova forma di esercizio del potere.

La questione del notariato nel regno di Valenza viene affrontato da Vicente Pons Alos (Universitat de València). Il contesto politico studiato fa riferimento al governo di Martino I l'Umano con

richiami al periodo precedente. Se iriginariamente, nel territorio valenziano, l'*auctoritas notariae* dipendeva da diverse *potestas*, a partire dal XIV secolo il monarca, a ragione delle facoltà attribuitegli dallo *jus commune*, cercherà di controllare e di essere presente in tutti i processi che riguardano la nomina di un notaio, consolidando maggiormente il proprio potere. Tra i motivi adottati per giustificare tale misura, vi erano l'incapacità e l'ignoranza di molti notai nel redigere le scritture, per cui molti documenti rischiavano di essere considerati invalidi. Alla fine del lavoro l'autore riporta alcune tavole a dimostrazione di quanto esposto.

Partendo da alcuni casi particolari, presenti nella documentazione apportata, questo lavoro pretende focalizzare la sua attenzione sul notariato nella penisola Iberica, centrandosi sulla pratica notarile, ed estendendo il discorso a tutti quegli aspetti storico-politici che ruotavano attorno alla persona del notaio e al suo operato. Si trarrà di una figura certamente complessa quanto la società che scritturava e per questo meritevole di un discorso più ampio che comprenda quei territori e sistemi di potere che presentavano una certa affinità politica o geografica con l'ambito ispanico.

GIACOMO FLORIS

CONEJO, Antoni (ed.), 2015. *L'infant Pere d'Aragó i d'Anjou, «molt graciós e savi senyor»*, Vandellòs-L'Hospitalet de l'Infant: Ajuntament, Cossetània Edicions

Aquest llibre estudia un personatge, l'infant Pere d'Aragó, des de diversos punts de vista. Per això es fa necessari relacionar-lo amb diversos corrents historiogràfics. Així el podem situar perfectament dins de la Història total, en la microhistòria i en el gènere biogràfic. Amb aquests paràmetres i ubicant al centre la figura de l'infant Pere d'Aragó es va construïnt un relat format per onze capítols que el coordinador de l'obra, el Dr. Antoni Conejo, ha encarregat a persones expertes en la figura de l'Infant o en alguns dels aspectes que es relacionen amb aquest Infant, fill del rei Jaume II.

Alexandra Beauchamp estudia el vessant polític de l'infant Pere, fent incís en el paper que va jugar dins de la Casa Reial. L'autora explica que l'Infant va cercar sempre la mesura en l'exercici dels càrrecs que va tenir, com el de ser persona de confiança i consell del seu pare, el rei Jaume II, però també del seu germà Alfons III; va ser tutor dels infants reials i lloctinent del rei. I va estar molt ben relacionat amb el seu nebot, el rei Pere el Cerimoniós. La biografia que s'exposa en aquest primer article acaba amb el fet que l'Infant, persona molt cristiana i devota, va ingressar com a frare franciscà a Barcelona i marxà cap a un convent italià. Eduard Juncosa amplia encara més el paper polític de l'Infant ja que, diu l'autor, els estudis tradicionals sobre la figura de Pere d'Aragó es centraven massa en l'aspecte religiós i no tant en el polític. Per això es justifica un altre capítol dedicat a la política, en aquest cas tractant la figura de l'Infant com a Comte de Prades. Juncosa elabora un article en el que les fonts documentals són abundants i l'anàlisi de les mateixes és

profunda i detinguda, i el resultat és una visió minuciosa del govern del Comtat de Prades per part de l'Infant. S'explica com va governar i quines accions va dur a terme, o la deferència que tenia vers els jueus de l'Aleixar, a més d'exposar un llistat amb els altres títols que va posseir l'Infant al llarg de la seva vida. Aquest article es veu complementat pel de Joel Colomer i Miquel Àngel Fumanal sobre el Comtat d'Empúries, un Comtat que l'Infant va permutar pel de Prades amb el seu germà. En el capítol els autors demostren que l'Infant va ser un personatge amb una afinada visió per al govern i per a la gestió de l'economia, a més d'analitzar la població jueva en parlar de l'endeutament o al clergat i l'església de Castelló d'Empúries.

Manuel Romero Tallafigo dedica un capítol a la Cancelleria de l'Infant, una oficina de gènesi i gestió documental, i afirma que Pere d'Aragó va ser un home d'acció per l'escriptura. El resultat és un conjunt de 21 llibres de registre elaborats durant 16 anys, que són àmpliament estudiats i descrits en aquest apartat, a més de llibres d'administració. En aquest apartat sobre la Cancelleria s'inclou un estudi del funcionament i organització d'aquesta oficina, amb els noms dels escrivans que hi treballaven, entre els que destaca Jaume de Besanta, que va estar 26 anys al servei de l'Infant.

Joan Menchon presenta un estudi del castell de Falset des de l'arqueologia, i situa el punt de partida del seu capítol a l'època andalusí. Les diferents campanyes d'excavacions són la base d'aquest article en el que s'expliquen les troballes que s'han fet al castell. Però també es citen documents entre els que cal remarcar un de l'any 1347 en el que l'Infant posa de manifest la seva voluntat de crear un arxiu al Castell de Falset. Aquest capítol va més enllà dels anys estrictes de la biografia de l'Infant i explica que el castell de Falset va tenir com a senyors els Ducs de Cardona i els Ducs de Medinaceli, en una època en que el Castell passà a ser palau.

Albert Martínez parla de les mines de plata que hi havia al Comtat de Prades i apunta la possibilitat de que l'Infant, sabedor de l'existència de la plata a Falset, hagués volgut canviar el comtat amb el seu germà. Pere d'Aragó va ser impulsor de la indústria minera i la va regular amb unes ordinations del 1344, que són estudiades en aquest capítol. Al costat d'aquesta normes Albert Martínez aporta un llistat de persones que van poder explotar la plata, entre els quals hi havia funcionaris de la Casa Reial i algun ciutadà de Barcelona. O també es fa referència al fet que, després de la Pesta Negra de 1348, l'Infant fes portar més mà d'obra que era necessària per a l'explotació.

Jacobo Vidal dedica el seu capítol a l'estudi de la Tortosa gòtica en temps de l'Infant, quan es pren la decisió d'iniciar una nova catedral per a la ciutat, entre altres obres. Es mostren llocs tan emblemàtics com el palau episcopal, ubicant-lo en les tipologies arquitectòniques del moment i s'ofereix també noms de mestres d'obres o d'un pedrer, Bernat d'Alguaire, que l'any 1340 estava treballant a Horta de Sant Joan; o el mestre Pere Bonull que l'any 1313 treballava al sepulcre de

Jaume II i Blanca d'Anjou a Santes Creus. Respecte la catedral, l'autor del capítol reivindica que cal continuar estudiant la Seu de Tortosa des de la correcta interpretació de l'edifici des del punt de vista de la història de l'art i l'arquitectura.

El vessant cultural és representat pels capítols que Maria Navàs o Daniel Genís dediquen a la poesia. La primera situa la poesia entorn de l'Infant en el context de la poesia trobadoresca i afirma que l'Infant és una figura fonamental de la cultura catalana precisament pel fet d'estar ben relacionat amb la poesia. Navàs analitza les relacions entre Catalunya i Occitània a través de la poesia i dibuixa l'ambient intel·lectual i cultural de l'entorn de l'Infant, un home que era poeta savi i cortès. I Navàs conclou que estava interessat en la poesia amb finalitats polítiques i per a ús de les seves estratègies de govern i per a consolidar el paper de la Corona en el govern. Daniel Genís analitza, entre altres, la relació entre la poesia i les visions que tenia l'Infant, incidint en el vessant espiritual i religiós del personatge. Aquest es va deixar influenciar pels corrents visionaris de Joaquim de Fiore, de manera que Pere d'Aragó va abandonar la Cort i professes com a framenor. Abans, però, fou requerit per mandataris per treure profit de les visions amb finalitat política. Finalment, Albert Martínez i Joan Yeguas presenten un capítol dedicat a l'anomenat Saltiri anglocatalà, conservat a la Biblioteca Nacional de París. Es tracta de la còpia d'un manuscrit del segle XII i, la decoració del qual fou encarregat per l'Infant al pintor Ferrer Bassa. El manuscrit s'ubica a la primera meitat del segle XIV i s'aporten nombroses dades sobre la seva confecció i la seva compra a partir de l'anàlisi de documents. S'arriba a la conclusió que el Saltiri formava part de les ambicions de l'Infant, en aquest cas, amb el desig de tenir una obra preuada a les seves mans.

El darrer capítol del llibre és obra del Dr. Antoni Conejo, coordinador de l'obra i el dedica a l'Hospital que va fer construir Pere d'Aragó en una cruïlla de camins al 1344. En el capítol s'explica l'estructura arquitectònica de l'Hospital, les obres que s'hi van fer i com s'organitzava aquesta institució, i s'ubica la seva fundació en un moment de valoració de la pobresa. Aquest darrer capítol conclou una obra en la que s'exposen diversos aspectes de la vida i l'acció política de l'infant Pere d'Aragó, i també d'elements que configuren el context en el que es mou. L'anàlisi que es fa de les fonts en cada un dels capítols posen de manifest que es tracta d'una obra amb un alt rigor científic i que pot considerar-se com una de les més importants aportacions historiogràfiques sobre una figura cabdal de la Història de Catalunya.

DANIEL PIÑOL

Crònica d'exposició:

Santa Maria Antiqua tra Roma e Bisanzio. Roma, basilica di Santa Maria Antiqua al Foro romano, rampa imperiale. 17 marzo-11 settembre 2016

Comissaris: Maria ANDALORO, Giulia BORDI, Giuseppe MORGANTI

L'obertura de Santa Maria Antiqua completa la intensa intervenció que ha tingut lloc en el sector oest del forum romà i que començava a finals de 2015 amb l'obertura de l'oratori dels Sants Quaranta Màrtirs i la rampa imperial que en època de Domicià comunicava aquest sector amb el Palatí. La mostra permet que el visitant es faci una idea de la complexitat i riquesa d'aquest espai, així com del context artístic que s'hi relaciona, fet insòlit en la pètria austeritat informativa del Fòrum.

L'exposició té una clara voluntat pedagògica atès que es tracta d'un conjunt complex trobat i conservat en un context no menys complex. Són dos els elements narratius que permeten el visitant la introducció a allò que han de veure. El primer és un video situat a la capella dels Sants Quaranta Màrtirs, davant l'accés a Santa Maria. Aquí el visitant té la possibilitat d'entendre el context arqueològic i com s'arriba al moment actual. El segon és un video a la nau lateral nord, ja dins el conjunt, en què de manera magistral s'explica la complicada qüestió de les transformacions decoratives de l'edifici, nucli central de la mostra.

Pel que fa a la mostre en si, les actuacions, ateses les característiques d'aquesta església, han anat en dues direccions. Per una banda potenciar els elements mobles i immobles del conjunt. Així doncs no només s'ha treballat la qualitat de la il·luminació amb resultats excepcionals, també s'ha aprofitat la combinació entre il·luminació i projecció per a permetre la comprensió no gens senzilla de la paret palimsest, i la tecnologia del mapping per a la presentació de les capelles dels Sants Metges i de Teodot amb resultats veritablement espectaculars.¹ Desgraciadament, l'experiència en directe mostra que la major part del públic només està interessat a les projeccions; les capelles s'omplen durant els mappings i es buiden en el lapse de temps en què les pintures estan il·luminades i podrien ser vistes, lapse malauradament massa breu per a qui està interessat en l'original i no en la projecció. La sensació és que si la majoria dels presents pogués veure els *mappings* des de fora en una aplicació per mòbil o tauleta ni tan sols entrarien –i potser seria millor–.

Pel que fa als elements mòbles del conjunt, la restauració de tots els elements, no només de les pintures, sinó també dels sarcòfags, la base de l'ambó de Joan VII, l'exposició d'elements conservats en magatzems i mai vistos, com ara els fragments de sectile, o vidre, etc. permeten fer-se una idea molt completa de la riquesa del conjunt tot i que no sempre la manera d'exposar-ho fa justícia a les peces, especialment les vitrines.

¹ Un tast d'aquests mappings es pot fer a <https://vimeo.com/160395519>

Per altra banda, l'esforç de reunir-hi les peces justes per situar el context artístic del conjunt, converteix la mostra en un fet únic i irrepetible. Entre les peces recollides, i en primer lloc, la icona procedent de Santa Maria Antiqua però conservada a la veïna Santa Francesca Romana (Santa Maria Nova) i exposada solemnement al centre del conjunt és excepcional; com excepcional va ser el trasllat en processó pel forum el dia abans de la inauguració (16 de març). La benvinguda a l'espai es completa amb un grup de cinc retrats dels segles V-VI procedents de diferents col·leccions romanes i d'una qualitat excepcional. També s'ha aconseguit de reunir cinc dels vuit fragments conservats de la decoració en mosaic de l'oratori de Joan VII a l'antiga Sant Pere del Vaticà, o el *titulus* d'accés a aquest mateix oratori, així com un excepcional requadre amb el bust de santa Àgata en un medalló procedent de l'església i ara en una col·lecció privada.

Tanmateix, aquesta és la visió d'un especialista que ja coneixia Santa Maria Antiqua, havent-la visitat en diverses ocasions durant la restauració, sol o en companyia de Maria Andaloro o Giulia Bordi i que no pot sinó restar fascinat per la bellesa del conjunt, com ho estarà qualsevol medievalista o amant de l'art i l'arqueologia d'aquests moments.

Un cop, però, visitada aquesta mostra, insistim, excepcional, ens assalta el dubte. Cal sotmetre aquestes joies úniques a la pressió dels visitants? En treuen res, més enllà de l'anècdota d'haver-hi estat? Que el patrimoni sigui de tothom vol dir, necessàriament, que tothom l'ha de descobrir físicament? Quan veus visitants repenjan-se en els murs decorats al segle VIII per poder pujar dos graons, perquè estan cansants o perquè els fa gràcia tocar –gest per altra banda gairebé instituit–; quan veus els paraigues degotant perquè acaba de ploure; quan veus algú amb el ditet volent treure aquella pedreta que només és d'un paviment del segle VI; quan veus totes aquestes situacions viscudes en directe i la passivitat dels vigilants de sala, la pregunta és si calien 36 anys de restauracions per donar pas als visitants. Cert, per als historiadors és una manera més pausada de reviure el 410.

És clar que els gestors econòmics de tot plegat deuen estar molt satisfets, però temem que Santa Maria Antiqua és víctima de la banalització del concepte de *democratització de la cultura* que impera. Si verament volguéssim aquesta democratització hauríem de començar a l'escola-bressol empoderant els ciutadans de 0-3 anys del patrimoni cultural que els envolta. Del que els envolta i els és propi. Quin percentatge dels visitants del Fòrum i, ara, de Santa Maria Antiqua no ha visitat mai el Museu del seu poble i malgrat tot ja ha estat a a la Capella Sixtina?

Això, però, vol *responsabilitat*, inversió econòmica i temps. Tres elements absents en el discurs de qui compta la *democratització de la cultura* en nombre de visitants, de bitllets i de catàlegs venuts. Qui custodia aquest espai, qui ha gestionat l'esforç econòmic i intel·lectual de la restauració està obligat –o hauria d'estar-ho– a preservar-lo precisament perquè és de tothom i és extraordinàriament sensible. Que tothom qui passa per Roma pugui entrar, trepitjar, tocar i

respirar Santa Maria Antiqua no apropa aquest tothom a un millor coneixement del monument, ni a una comprensió del què significa. Això no és *democratitzar* la cultura això *show bussines*, el *show bussines* del turisme de massa que com la plaga de llangosta arrasa en pocs segons tot el que sobresurt de terra. Els restauradors, els historiadors i els comissaris la pròpia feina l'han feta de manera brillant; la responsabilitat de què en serà de Santa Maria Antiqua recau ara sobre la *Soprintendenza Speciale per il Colosseo e l'area archeologica centrale*, que n'és el titular, i Mondadori Electa, que en gestiona l'accés. Desitjaríem que ben aviat restringissin l'accés a aquest espai i tanmateix sabem que la mostra ja ha estat prorrogada fins a l'octubre. Pel que hem vist durant la visita ben aviat haurem d'acusar la gestió de *crim de lesa cultura*.

CARLES MANCHO

SANTA, 2016. *Santa Maria Antiqua tra Roma e Bisanzio. Roma, basilica di Santa Maria Antiqua al Foro romano, rampa imperiale. 17 marzo-11 settembre 2016.* Andaloro, M.; Bordi, G.; Morganti, G. (Eds.). Roma-Milano: Ministero dei Beni e delle Attività Culturali e del Turismo. Soprintendenza Speciale per il Colosseo e l'area archeologica centrale-Mondadori Electa S.p.A.

El volum és el recull d'estudis que acompanya la mostra inaugurada el 17 de març de 2016. Des d'un punt de vista formal presenta algunes tries, si més no, curioses. La compaginació de la segona part, amb els capítols amb la justificació del text centrada no sembla una bona solució per al lector i és incongruent amb les notes a final de capítol. Si el problema era distingir entre els capítols i les fitxes de les obres hi havia el recurs, com per a la bibliografia, per exemple, d'usar un color de fons diferent. El pitjor, però, sens dubte és el tractament de les fotografies que no fa cap justícia a un monument fonamentalment pictòric i la qualitat general de la imatge i els gràfics. El fet que el catàleg, un mes després de la obertura de la mostra, ja s'hagi exhaurit i que no aparegui encara a la web d'Electa són detalls que no deixen en massa bon lloc la planificació de l'editorial.

El contingut, en canvi, és excepcional. Ha està organitzat seguint un esquema tradicional en dos grans apartats. En el primer els comissaris de la mostra, Maria Andaloro, Giulia Bordi i Giuseppe Morganti, amb la col·laboració d'altres autors, estableixen les premisses per a la comprensió del monument; el segon introdueix a cadascun dels àmbits amb textos d'aprofundiment i les fitxes de les obres exposades. Aquí ens centrarem en l'anàlisi de la primera part.

ANDALORO, Maria. 2016. «Santa Maria Antiqua tra Roma e Bisanzio. Due tempi»: 10-33

L'autora enginyosa, i coneixedora d'aquest moment i llur complexitat com pocs, proposa una visita fent salts cap enrera en el temps per tal de descobrir de manera simplificada la riquesa estratigràfica del monument. Aquesta és la principal característica del conjunt, i la que permet

l'autora parlar de pintura en tres dimensions. Ara bé, conscient de la dificultat per a la major part del públic, especialitzat o no, de copsar aquesta riquesa limita la proposta a tres visites imaginades. La primera l'any 800, l'endemà de la coronació de Carlemany en què aquest i el seu seguici amb Lleó III haurien visitat l'espai, veient-ne el darrer estat; la segona amb papa Zacaries per anar a consagrar la capella del primícer Teodot, c. 750; la tercera, durant la visita de Constant II a Roma l'any 663, en que el seguici imperial hauria pogut visitar la primera versió de l'edifici. Lògicament, M. Andaloro atès el propi *iter* destaca la importància i la complexitat de la conservació del monument; en aquest cas, però, la rellevància és tal que té conseqüències historiogràfiques i metodològiques. Parcialment segellat per un terratrèmol l'any 847 escapa a totes les intervencions que han afectat al llarg del temps les esglésies de Roma contemporànies conservades. Una mena de Pompeia cristiana, recorda l'autora, congelada en el temps i en l'espai. La *descoberta* el 1900 havia estat precedida per una descoberta fortuïta el 1702 que havia deixat al descobert una part dels frescos alguns mesos.

L'autora, no pot evitar reflexionar (p. 16) sobre els danys ocasionats a la decoració arrel d'aquests episodis, tot contraposant-ho a la metòdica i complexa intervenció dels darrers quinze anys. El desig de l'autora que la mostra sigui el «preludi per a la seva obertura estable» és, per tant, lògic; mai com ara es pot gaudir de i amb Santa Maria Antiqua. Tanmateix qui, com qui signa, ha tingut el plaer de visitar de tant en tant aquesta joia amagada al cor de Roma amb la pròpia autora, no pot evitar, ara, enyorar la pau excepcional que regnava en aquest santuari arqueològic. Perquè tota la reflexió de M. Andaloro pateix ara amb el contrast sagnant que suposa que qualsevol visitant del Fòrum pugui accedir a aquests espais sense control ni criteri. A la delicadesa durant el procés de conservació s'hi ha contraposat, malauradament, per part de la gestió la violència salvatge de la visita guiada.

BORDI, Giulia. 2016. «Santa Maria Antiqua attraverso i suoi palinsesti pittorici» : 34-53

L'autora coneix els replecs pictòrics de Santa Maria Antiqua com si fos Joan VII; així, doncs, ens ofereix en el segon capítol més que una introducció una lliçó magistral sobre la complexitat de fases pictòriques del conjunt –vegeu el mapa dels 10 nivells pictòrics, figs. 8-9–. Per a fer-ho introdueix un concepte que cal considerar, des d'ara, fonamental: la reutilització pictòrica —que en italià, *reimpiego pittorico*, qui sap per què sona millor—.

El recorregut decoratiu que ens presenta G. Bordi, comença a finals del segle IV amb *sectilia* en marbre. Parcialment recuperats per G. Boni el 1901 i retrobats en ocasió de la mostra, decoraven el presbiteri amb delicioses figures com la de rostre masculí que ha estat possible de reconstruir (fitxa 27).

Si bé segueix essent una incògnita la funció d'aquest luxós espai (vid. infra Tomei, Filippini), ja no ho és que probablement va ser cristianitzat per Teodoric entorn al 500; seguint l'anàlisi queda

plenament justificat i és coherent tant amb la realitat de Roma com amb les polítiques actuades d'aquest *Emperador in pectore*. No és menys interessant constatar l'existència d'una *damnatio memoriae* que comporta, com a Ravenna, l'alteració de la decoració, en aquest cas, del presbiteri: l'*aurum coronarium* substituïa la imatge anterior arrencada amb «precisió quirúrgica» del mur. Aquesta nova escena, potser la més visible i coneguda del famós mur palimpsest, esdevé així la segona decoració d'aquest presbiteri a partir d'una decisió política. Tot i no poder aclarir-ho són pertinents els dubtes sobre la data d'aquesta intervenció: tant podria estar lligat a la mort d'Amalsunta (535) com a la conquesta bizantina de la ciutat, cal no oblidar que Narsetes va residir al Palatí entre el 553 i el 571 i que Teodoric era Arrià.

La transformació de l'oratori en església probablement durant el govern de Narsetes no només va comportar l'adequació arquitectònica de l'espai, per exemple amb la creació de l'absis actual. L'anàlisi de G. Bordi demostra que tot el presbiteri va ser pintat de blanc per recomençar de zero sense destruir les fases precedents. Persisteix, en aquest sentit la discussió sobre el subjecte figuratiu d'aquest monumental absis. Malhauradament només les aquarel·les de J. Wilpert permeten reconstruir parcialment el conjunt que, probablement, presentava a Maria en tron entre Pere i Pau. Són encara parcialment visibles, en canvi, les restes decoratives de les parets laterals del presbiteri amb escenes de la vida de Crist que convisqueren amb la primera decoració en sectile, encara en ús, separada per una cornisa vegetal en estuc que recentment ha estat assignada a artesans d'origen copte.

L'anomenat *Angelo bello* de la paret palimpsest se situaria, en aquest context, ja vers el darrer terç del segle VI i inauguraria l'*estació de les icones* a Santa Maria Antiqua; arreu trobarem requadres de tema icònic ocupant, especialment, les zones de pas disponibles: santa Anna i Maria infant, Salomó i els Macabeus, santa Bàrbara, tot fragmentant com en un caleidoscopi la superfície mural.

També és novedosa la constatació que el segle VII s'obria amb una nova decoració a l'absis, impossible de reconstruir, i una decoració de sòcol a base de fals *opus sectile*.

Altra important novetat és l'assignació del 7è estrat de pintures, amb els pares de l'església a l'època de papa Vitel·lià (657-672) i no pas de Martí (649-655) a partir de la nova lectura dels textos dels rotlles feta per R. Price. Arribem així a un moment clau en la lectura del conjunt per part de l'autora: el pontificat de Joan VII (705-707). Fill del *curator palatii*, el pontífex, podríem dir, va criar-se entre els murs de Santa Maria Antiqua. Això justificaria en part la important intervenció amb la renovació integral del presbiteri a excepció de l'absis; però més important encara és que amb aquest pontífex l'edifici passava a ser comitència directa dels pontífexs per primer cop i fins al final. Final que les novetats desplacen a inicis del segle IX. Si fins ara els estudis coincidien a atribuir a Pau I (757-767), amb la renovació decorativa de l'absis en que, per primera vegada apareixia Crist, la darrera intervenció decorativa a Santa Maria Antiqua, la

descoberta que el *velarium* que centra el sòcol de l'absis se superposa a aquesta decoració i els paral·lels tèxtils d'època de Pasqual I permeten situar la redecoració a inicis del segle IX.

Aquesta capítol sintetiza i restitueix, creiem que per primera vegada, una visió no fragmentada del conjunt. Els diferents estrats han trobat el propi lloc en un context històric que supera apriorismes i permet de restituir, o estar-ne més aprop, la realitat monumental de Santa Maria Antiqua com a part indestruïble de l'evolució monumental del fòrum romà.

MORGANTI, Giuseppe. 2016. «Lo spazio di Santa Maria Antiqua»: 54-69

Tal i com declara el títol, el capítol s'ocupa de l'espai de Santa Maria Antiqua. L'autor hi raona com, paradoxalment, els estudis han ignorat en aquest cas l'arquitectura convertint el conjunt en una «arquitectura de pintures» segons expressió d'E. Monaco. I certament és un fet paradoxal perquè normalment l'element decoratiu –la pintura en aquest cas– és considerat un fet secundari enfront de l'arquitectura. Tanmateix, també en això Santa Maria Antiqua es constitueix en involuntària lliçó. Enfront del discurs acadèmic de la tipologia –«Si tenterà qui l'analisi dei caratteri specifici dell'innovativa struttura spaziale e delle qualità precipue dell'architettura, nel tentativo di definirne i caratteri tipologici che ne derivarono» (p. 55)– i la planta que caracteritza l'historiografia d'història de l'arquitectura, que podríem anomenar la història de l'art de l'invisible, aquest conjunt ha, inconscientment, privilegiat un discurs centrat en el que es veu, i sobretot, es veia, una història de l'art del visible. És a dir, enfront de l'anàlisi de les sensacions abstractes lligades a l'espai, el de les sensacions concretes lligades a la visió. No volem dir, amb això que l'un o l'altre no siguin necessaris sinó que la correlació que s'hi estableix no ha estat necessàriament l'adequada, l'edifici és el suport, i per tant és essencial, però el que vivim en l'ús és el que veiem i per molt condicionat que estigui per la planta el que veiem, encara ara, a Santa Maria Antiqua, són les imatges.

Desgraciadament l'article està escrit amb un llenguatge complex i amb un escàs recurs a les imatges, fet que fa difícil seguir el recorregut de l'autor pel procés de deconstrucció de l'estructura domiciànea-adriànea i posterior construcció de la cristiana. Tanmateix el punt més delicat del text està en la reunió de Santa Maria Antiqua i Qasr Ibn Wardan (Síria). Ambdues estructures, efectivament, presenten grans coincidències en la planta. Segons l'autor, l'edifici sirí, datat en 564, seria o just un any anterior a la reconversió estructural de Santa Maria Antiqua amb Justí II (565) o poc posterior si, en canvi, la transformació hagués tingut lloc amb Justí I. La conclusió, que en segueix, «Di certo una delle due chiese ha fatto da modello all'altra.» ens sembla metodològicament precipitada. Del complex sirí se sap fins ara que va ser construït en el període que va dels governs de Justinià (527-565) a Justí II (565-578) com a probable seu per al *Magister militum per orientem*.² Segons De' Maffei l'església ha de ser datada entre 564 i 572 tot afegint que «Ascendenze costantinopolitane denuncia invece la chiesa, che rientra a pieno titolo nel novero delle chiese cupolate dell'epoca giustiniana» (Ibid.).

² Vegeu: Maffei, F. de'. 1998. «Qasr Ibn Wardan». Enciclopedia dell'arte medievale. [http://www.treccani.it/enciclopedia/qasr-ibn-wardan_\(Enciclopedia-dell'-Arte-Medievale\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/qasr-ibn-wardan_(Enciclopedia-dell'-Arte-Medievale)/)

En primer lloc, per tant, la cronologia ens situa en l'horitzó de Justí II sense cap mena de dubte per a Qasr Ibn Wardan, mentre que seguint la hipòtesi de G. Bordi, Santa Maria Antiqua seria una intervenció de Narsetes (552 i el 571) sinó anterior. En segon lloc, l'afirmació de B. Brenk (2004: 75) en que recolza Morganti (p. 66), «The reception and interpretation [a Santa Maria Antiqua] of Eastern architecture can be observed only on the level of the ground plan, not in the elevation» parteix d'un pressupost metodològic bastant forçat. Que potser ens estem imaginant els arquitectes del segle VI passant-se les plantes dels edificis en AutoCad per mitjà de Dropbox? Què vol dir que van agafar la planta però no els alçats? Ambdós autors, a més, sembla que oblidin un fet determinant: Qasr Ibn Wardan és un edifici exempt i *ex novo*; Santa Maria Antiqua la reforma d'un de preexistent. Precisament en allò que ambdós destaquen, és a dir, la planta, Santa Maria Antiqua estava condicionada gairebé al 100%. És molt freqüent quan parlem de patrimoni establir aquestes concatenacions fictícies: atès que les plantes se semblen han d'estar relacionades directament, o indirecta depenent de la prudència de qui ho proposa, ignorant que analitzem només el que ens ha arribat no el que hi havia. Reprenguem, però, la suggestió de De' Maffei. La característica fonamental de l'arquitectura religiosa justiniana es basa en les estructures de doble buc. És el que veiem tant a Santa Sofia com als Sants Sergi i Bacus, i és a això al que se sembla Qasr Ibn Wardan. Per tant, per trobar a mitjan segle VI una planta similar a la de Santa Maria Antiqua no cal anar a Síria, n'hi havia prou de passar per Constantinoble; i tanmateix, a Santa Maria Antiqua la solució no és estructural. Potser la pregunta correcta hauria de ser: arribant a l'un o l'altre, dins l'un o l'altre, què percebien els usuaris d'aquests edificis a Roma i a Síria? Dit d'altra manera, eren conscients els usuaris d'aquest edificis, o d'altres, de la planta?

En la nostra opinió, el problema d'aquest capítol introductiu de G. Morganti és que parteix de premisses conceptuals superades. Això és especialment evident, en l'afirmació del darrer paràgraf. «L'architettura di Santa Maria Antiqua appare uno degli esiti legati all'intraprendenza di singole comunità monastiche o religiose, che sperimentano strutture spaziali non limitate alla struttura basilicale tradizionale, contaminandole con caratteri tipologici di derivazione diversa, per giungere alla "rottura della sintassi formale classica, che solo a Roma ottiene di modularsi progressivamente in un nuovo serrato coordinamento spaziale".»

TOMEI, Maria-Antonietta; FILIPPINI, Paola. 2016. «Prima di Santa Maria Antiqua. Il complesso domiziano in età imperiale»: 70-85.

Les autores introdueixen en la realitat d'aquestes imponents estructures, els espais més grans conservats de tota l'arquitectura domicianea equiparables en això a alguns dels ambients de la *Domus Augustiana* i que han passat *desapercebuts* en els estudis per la potència del conjunt cristià. Malgrat no poder anar més enllà de la identificació més acceptada, com a Temple d'August i biblioteca de Minerva, el capítol és una magnífica i necessària introducció als edificis domicianeus abans de la transformació de la *biblioteca* en Santa Maria Antiqua. Precisament per això, no té gaire sentit haver desplaçat el capítol, ja que per tema hauria de precedir el text de Morganti.

CARBONI, Francesca. 2016. «Un complesso altomedievale nel cuore della *Domus Tiberiana*»: 86-95

A partir de les recents intervencions arqueològiques al sector nord-oest del Palatí, com diem a la *Domus Tiberiana*, l'autora hi defensa la identificació d'aquesta residència *menor* del conjunt imperial com a seu probable de l'*Episcopium* de Joan VII. El fet és important ja que explica la relació entre el Palatí, Santa Maria Antiqua i el pontífex. Malgrat el títol, per tant, el capítol és molt més específic: una anàlisi de les estructures excavades al peristil de la *Domus Tiberiana*. Per això, tot i que el tema és rellevant i molt pertinent, sobta trobar-lo en aquesta primera part. De fet el tema és tracta com una part més del capítol següent, introductorí a un tema més adequat amb aquesta primera part, com és la cristianització del Fòrum i el Palatí. En aquest sentit, el text de Carboni, potser hauria tingut més sentit en la segona part del volum, tot i no ser un espai inclòs dins la mostra.

SPERA, Lucrezia. 2016. «La cristianizzazione del Foro romano e del Palatino, prima e dopo Giovanni VII»: 96-109

També per a l'autora la figura de Joan VII (705-707), crescut al Palatí, constitueix una xarnera, un abans i un després de la Roma pontificia d'aquests moments. El gest significatiu d'aquest pontífex en constituir un *Episcopium* al Palatí –L. Spera valida la interpretació de F. Carboni–, seria la mostra del canvi de relació dels pontífexs en relació a una ciutat que cada cop més els pertany i cada cop pertany menys a l'Emperador. Aquesta interpretació troba un segon índex significatiu, en la recent lectura de W. Kurze sobre la instal·lació del *Chartularium*, arxiu del patrimoni papal, a les anomenades Termes d'Heliogàbal, a tocar de l'arc de Titus.

Per altra banda, l'autora constata la consolidació del nucli d'esglésies forenses mitjançant la conversió en diaconia de cinc d'elles, entre les quals, Santa Maria Antiqua. Novetat absoluta d'aquest treball seria el suggeriment que les estructures davant aquesta església, entorn a la font de Iuturna, i la mateixa font, fossin el nucli assistencial d'aquesta edifici ara amb funció de diaconia.

Altres aspectes que cal destacar són, per una banda, el vincle que estableix l'autora entre les fundacions forenses del segle VI-VII i les elits de la ciutat, i per l'altra la manera com desmunta la recent hipòtesi de Carandini, que identifica el *titulus Anastasiæ* com a primera capella Palatina de Constantí a través de la germana Anastasia i com a lloc de celebració del primer Nadal a Roma.

SERLORENZI, Mirella. 2016. «All'origine del medioevo. Passeggiando nel Foro romano»: 110-129

L'autora es proposa amb el text entendre la percepció que del forum tenien els romans dels segles VI-IX. Del quadre descrit destaca la continuïtat en la conservació pública dels edificis i un moment especialment feliç amb Teodoric que, però, mostra també un canvi de paradigma amb l'inici de la privatització de l'espai públic. També destaca la revalorització d'aquest centre

associada a la conquesta justiniana moment de la cristianització intensiva del Forum, seguint, podríem afegir, un procés similar al de Constantinoble sota aquest mateix emperador.

Entre mitjan segle VI i mitjan segle VIII es constata l'accentuació de la privatització de l'espai i el reaprofitament o abandó públic, segons els casos, de les diferents estructures del Fòrum. En aquest període, i fins la 1ª meitat del segle IX el Forum tornava, en un cert sentit als orígens republicans, és a dir, a la convivència entre les activitats residencial, comercial i de representació oficial. Sobre aquest darrer aspecta, es constata el reforç que va suposar l'aparició de les diaconies, fins a 5, en aquest espai.

Cal agrair la part gràfica que acompanya el capítol que és essencial per a visualitzar aquesta evolució. Tanmateix, l'exposició, i la part gràfica ho reflecteix, presenta un element conceptual incòmode. Quan parla de les estructures *clàssiques*, l'autora es refereix als edificis públics o oficials de manera indefinida, quan parla dels edificis cristians que des del segle VI transformen l'espai en parla a partir de les funcions d'aquests edificis i separant-los dels oficials. En realitat tant *públiques* o *oficials* eren les basíliques o els arcs com les diaconies; per tant, en l'evolució del Fòrum el que es constata és una continuïtat d'ús administrativa que, però, va perdre especialització en favor, com en els orígens republicans d'una convivència cada cop més intensa amb la residència privada i la funció comercial. Tot plegat es reflecteix en els gràfics, generant una certa confusió en l'equiparació de categories, especialment en les categories d'edificis romans en ús, edificis reutilitzats, edificis restaurats i canvi de funció de l'edifici.

COATES-STEPHENS, Robert. 2016. «La vita delle statue nella Roma tardoantica»: 130-151

L'anàlisi del paisatge estatuari de la Roma tardoantica que ens proposa R. Coates-Stephens és un exercici veritablement fascinant i erudit. Un d'aquells problemes historiogràfics de resolució extremadament difícil. La discrepància entre el nombre de peces conservades, poques, i l'abundància de peces documentades per les fonts de tot tipus; la persistència i intensificació d'un procediment tradicional com era la reutilització d'escultures; algunes notícies com la del retrat daurat de Merobaudes, el 435, que confirmen l'estranyesa davant la realització d'una escultura; la constatació de l'existència d'una Roma antiquària que reflecteix Procopi de Cesarea en la visita a la ciutat; l'evidència d'una Roma pagana encara al segle VI...

Els retrats exposats a la mostra, per als que aquest estudi és una necessària introducció, confirmen l'extinció de la confecció d'escultures noves al llarg del segle VI. La darrera erecció d'un retrat escultòric al Fòrum, el de l'emperador Focas l'1 d'agost de 608 –nova o reaprofitada?– seria l'epitafi d'aques procés. En contrast, es constata l'apreci, conservació, ús i reús d'un patrimoni escultòric que era percebut com a essència de la ciutat i els seus habitants.

És en aquest context que l'autor planteja una pregunta de gran interès . Malgrat no es fessin noves escultures, durant mil anys se n'havien acumulat una quantitat ingent i, malgrat l'escadusser reflex en

les fonts devia ser molt visible. «Fins a quin punt aquest patrimoni tenia un impacte en l'observador tardoantic?» (p. 139). Pregunta que caldria fer extensiva no només a l'escultura sinó a molts altres àmbits, ja que no totes les ciutats eren Roma ni tots els *observadors tardoantics* hi residien.

La segona part del catàleg presenta l'exposició amb una estructura clàssica en què capítols d'aprofundiment de cadascun dels àmbits donen pas a les fitxes de les obres. En aquest cas, però, tractant-se d'una mostra particular, ja que el recorregut està condicionat per la pròpia configuració de l'edifici, el catàleg serveix per reforçar amb oportuns contrapunts externs el conservat *in situ*. Així és per exemple a l'àmbit I en què a la Maria Regina –capítol de M. Andoloro i G. Bordi– es contraposen els retrats dels segles V-VI –capítol i fitxes de M. Prusac Lindhagen–. En l'àmbit II és el torn de la Icona de Santa Maria Nova que es confronta amb la paret palimsest –textos de M. Andoloro–. A l'àmbit III la contraposició es desplaça a la intervenció de Joan VII –textos de M. Andoloro– en relació amb la l'oratori d'aquest pontífex al Vaticà –textos d'A. Balardini– i els seus mosaics –textos de P. Pogliani–.

Ja dins l'àmbit V, dos estudis sobre la decoració de la capella de Teodot i sobre el taller, signats respectivament per G. Bordi i V. Valentini, ens condueixen cap a l'exterior de Santa Maria Antiqua per a tractar altres parts vinculades directament al conjunt i les conseqüències monumentals i arqueològiques de la desaparició d'aquesta església. Aquesta part final és essencial per tal d'inserir, no només Santa Maria Antiqua en el context romà posterior, sinó per seguir-ne el fil, de vegades imperceptible, que lliga el conjunt amb el present. Atès que per primera vegada això es tracta de manera conjunta també és aquesta la part amb més novetats: la relació entre l'oratori dels Quaranta Màrtirs i Santa Maria *de inferno* –G. Bordi–, el pas a Santa Maria Liberatrice –F. Nicolai–, el *trasllat*, cultural i fins i tot visual, d'aquesta església destruïda des del Fòrum al barri de Testaccio –G. Leardi–, la reconstrucció del procés d'*excavació* entre 1900 i 1907 –P. Fortini, G. Bordi, E. Monaco– i les descobertes d'aquesta excavació entre les quals destaca l'excelsa col·lecció de sarcòfags, pagans –C. Valeri– i cristià –U. Utro–. Fins i tot s'obren les caixes llegades, i en part ignorades fins ara, per G. Boni amb els materials recuperats durant l'excavació –M. Serlorenzi–. El catàleg només podia tancar-se amb un àmbit VI en què W. M. Schmid relata els 15 intensos anys de la restauració.

En conclusió, una exposició excepcional i un catàleg amb un contingut magnífic que de ben segur impulsarà, a partir de moltes de les noves línies que obra, un millor coneixement de Santa Maria Antiqua i de la Roma dels segles V al IX.

CARLES MANCHO